

З.М.ИСЛОМОВ,

*Ўзбекистон халқаро ислом академияси
илмий ишлар ва инновациялар бўйича
проректори, фил.ф.д., проф.*

«МУҚАДДАМАТУ-Л-АДАБ» АСАРИНИНГ ТУРКИЯ ФОНДЛАРИДА САҚЛАНАЁТГАН ҚЎЛЁЗМАЛАРИ МАНБАШУНОСЛИК ТАҲЛИЛИ

“Араблар ва ажамларнинг устози” номи билан дунё олимлари эътироф этган аллома Абулқосим Маҳмуд Замахшарийнинг тилшунослик ҳамда луғатшунослик соҳаларига оид нодир асарлари давримизга қадар етиб келган. Мазкур соҳаларга бағишланган ўттиздан ортиқ асарларда араб тили грамматикаси масалалари юқори илмий савияда баён этилган. Замахшарийнинг кенг қамровли олим сифатидаги илмий салоҳияти унинг турли соҳаларни қиёсий таҳлил қилганлигида кўринади. Жумладан, аллома “Фойиқ фи ғариби-л-ҳадис” асарида ҳадис илмига оид тушунилиши қийин бўлган сўзларни ажратиб олади ва уларга тушунтириш беради. Шунингдек, “Асосу-л-балого” асарида Қуръони карим, ҳадиси шариф, саҳобалар, машҳур араб олимлари асарларидаги диққатга молик, маъно товланишлари кенг сўзларни жамлаб киритади ва уларни юксак савияда изоҳлайди. Шу нуқтаи назардан ҳам бу асарларни ҳам луғат сифатида, ҳам соҳалар бўйича манба сифатида ўрганиш мумкин. Алломанинг илмий аҳамияти жуда юқори асарларидан бири унинг “Муқаддамату-л-адаб” асари саналади. Асарни ҳам луғатшунослик, ҳам тилшунослик ҳақида маълумот берувчи нодир манба сифатида баҳолаш мумкин. Маълумки, асар беш қисмдан иборат бўлиб, унинг дастлабки икки қисми фанда кўп тилли луғат сифатида танилган. Асарнинг кейинги уч қисми грамматик рисо-лалар сифатида Марказий Осиё мамлакатларида кенг тарқалган. Дунё фондлари-да «Муқаддамату-л-адаб»нинг луғат қисми киритилган саксонга яқин қадимий қўлёзмалари аниқланган. Жумладан, Туркия фондларида асарнинг 20 дан ортиқ қўлёзмаси аниқланган. Эътиборли томони шундаки, Ўзбекистон ҳудудида кўчирилган ва тақдир тақозоси билан ҳозирда Туркия фондларида сақланаётган қўлёз-маларнинг илмий аҳамияти катта.

Туркия қўлёзма ҳазиналарида ҳам «Муқаддамату-л-адаб»нинг йигирмадан ор-тиқ китобат даврига кўра анчагина қадимий қўлёзмалари мавжуд. Уларнинг си-расида «Муқаддамату-л-адаб» нинг тарихи кўрсатилган энг қадимий қўлёзмаси унинг Ёзгат шаҳри фондида сақланган нусхаси ҳисобланади. Туркиянинг Ёзгат шаҳрида Маориф кутубхонаси фондида 396 ҳужжат рақами остида сақланган маз-кур қўлёзма ҳозирги Истамбулдаги Сулаймония кутубхонаси хазинасига кўчирил-ган.

Қўлёзманинг дастлабки варақларига Қуръоннинг «Нух» ва «Жин» сураларидан парчалар ёзилган. Асарнинг муқаддима қисми тушиб қолган.

Асосий матн исмлар қисмининг *شاح* – ша: хун, *ميان بند* – мийа: н банд, *قرين باغي* – қарин бағи сўзи билан бошланган. Бу қисмда «Муқаддамату-л-адаб» қўлёзма-ларининг исмлар қисмида қўлланилган шартли қисқартмалар истифода этилган. Исмлар қисмининг матни тўлиқ, лекин махсус колофон кўринишида шакллан-тирилмаган. Феъллар қисми тўртбурчак нақшли унвон билан бошланган, унга

كتاب الأفعال – кита: бу-л-афъа: л мазмунидаги ёзув киритилган. Асарнинг ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлари тугал асардек бисмилло билан бошланиб, хотима билан тугаган. Арабий матн йирик сулс-насх хатида, қора сиёҳда ҳаракатлар билан ёзилган. Боб, фасл сўзлари сарлавҳа тарзида қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матнидаги сўзларда учраган ظ ط ض ص ذ ز каби ҳарфлар остига нукталар қўйилган. Туркий, форсий сўзлик матнида ҳаракатли ўринлар учрайди. Асар матни 347 варақдан иборат бўлиб, ҳар саҳифага етти қатордан матн битилган.

Ёзгат қўлёзмасидаги туркий жумлаларнинг сўз тартиби асарнинг бошқа қўлёзмаларидаги туркий сўзлик тартибидан фарқланади. Масалан, арабий *هنا الطعام* – ҳана’аху-т-таъа: му жумласи асарнинг «А»¹, «В»², «Г»³ нусхаларида *سينكىدى انكا اش* – сингди анга аш, Ёзгат нусхасида *طعام سينكىدى انكا* – таъа: м сингди анга шаклида берилган. Яна бир мисол, арабий *نضحه بالماء* – надаҳаху би-л-ма: ‘и ибораси «А» нусхада *اوردى انى سو بيرلا* – урди ани сув бирла, «В», «Г» нусхаларида *سبتى انكا سف نى* – септи анга сувни тарзида изоҳланган. Бу жумла тавсифланаётган Ёзгат қўлёзмасида *سف بيرلا اوردى* – сув бирла урди кўринишида келтирилган. Мазкур қўлёзма ўзининг қадимийлиги, туркий сўзликнинг нодирлиги жиҳатидан ҳам алоҳида тадқиқот объекти бўлиши зарур. Асар матни қатта ҳажмли хотима-колофон билан тугаган. Ундаги маълумотга кўра, бу қўлёзма 655 ҳижрий йил, учинчи жумаду-л-аввал шанба, яъни 1257 йил 27 май куни Хоразмда котиб Иброҳим бин Маҳмуд Суфи ал-Муаззин томонидан кўчирилган. Ушбу қўлёзманинг нусхаси Ўзбекистонга олиб келинган, дастлабки тадқиқотлар амалга оширилган ва мазкур манба «Ёзгат» эмас, «Хоразм» нусхаси деб юритилган⁴.

Китобат даврига кўра кейинги қўлёзма Истамбул университети кутубхонасида (инв. № 4655) сақланади. Қўлёзма асарнинг туркий

сўзлик киритилган энг ноёб нусхаларидан бири ҳисобланади. Асар хотимасидаги ёзувга кўра, мазкур қўлёзма 715 ҳижрий йил сафар ойининг 25 куни, яъни 1315 йил 1 июнь куни котиб Масъуд бин Муҳаммад бин Муса Хўжа Барчкандий томонидан кўчирилган. Бу қўлёзмани Хожибин Ёқуб ҳижрий 840 зу-л-ҳижжа, милодий 1437 йил июнь ойида 220 мидод дирҳамга сотиб олган.

«Муқаддамату-л-адаб»нинг яна бир нодир нусхаси Дамад Иброҳим Пошша кутубхонасидаги 1149 рақамли қўлёзма ҳисобланади. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига Дамад Иброҳимнинг шахсий муҳри, унинг вақфига тегишли муҳрлар урилган. У муқаддима билан бошланган. Муқаддиманинг арабий матни остига сатрма-сатр форсий таржима-си ҳам берилган. Исмлар, феъллар, ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлар тўлиқ, ўзига хос колофон билан якунланган. Асосий арабий матн йирик насх хатида, форсий матн эса настаълиқда қора сиёҳ билан берилган. Барча сарлавҳалар қизил сиёҳда ёзилган. Ҳарфлар қисмининг бошланишидаги айрим сўзларнинг остига арабий изоҳи берилган. Ҳар бир саҳифага 7 сатрдан матн жойлаштирилган.

Мазкур ноёб қўлёзма Хоразмда машҳур «Ал-Байда» мадрасасида Ибодуллоҳ Муҳаммад бин Юсуф Саройи қўли билан битилган. Китобат тарихи ҳижрий 738 йил шаъбон ойининг бошлари, яъни 1388 йил февраль ойининг охири деб кўрсатилган. Ҳозирда бу қўлёзма Сулаймония кутубхонаси фондида сақланади.

Истамбулдаги Археология музейи қўлёзма фондида 1619 сақланиш рақамида рўйхатга олинган қўлёзма «Муқаддамату-л-адаб»нинг муҳим нусхаларидан бири ҳисобланади.

Мазкур қўлёзмани Закий Валидий Тўғон «Олтин ўрда» нусхаси деб атайди⁵. Бу қўлёзма асарнинг тўлиқ нусхаси бўлиб, унга мавжуд қисмларнинг барчаси киритилган. Асарнинг бошланиши, исмлар билан феъллар қисмларининг ораси, қўлёзманинг охирида араб ва форс тилларида ёзилган рисоалар бор. Улардан бири «Хуросон устози» деб аталмиш Аҳмад бин Маҳмуд бин Муҳаммад Нисопурийнинг мусиқа илмига оид рисоласидир. Қўлёзманинг ҳар бир қисми бисмилло билан бошланиб, тамма билан тугаган. Сарлавҳа қизил сиёҳ билан ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма хошия-сига кўплаб тўлдиришлар киритилган, китоб

¹ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. Ўзбекистон ФА Адабиёт музейи, қўлёзма, №202.-533в.

² Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, №3807.-136в.

³ Маҳмуд Замахшарий. Муқаддамату-л-адаб. Ўзбекистон ФА Шарқшунослик институти, қўлёзма, №1497/III.-141(47а-187б).

⁴ Исломов З. «Ота юртига қайтган мерос» га бағишланган тадқиқот. III. Мирзиётов. «Муқаддамату-л-адаб» асарида тилшунослик, луғатшунослик аъёнлари ва арабий-туркий сўзликнинг лексик-семантик талқини» монографиясига сўз боши. Тошкент. 2018. –Б.3-4.

⁵ Togan Z.V. Zimahseri'nin Dog'u Turkcesi ile «Mukaddimatu'l-Edeb» I // Turk Medeniyati, N 14. – Istanbul: 1965. 84 s.

соҳибларининг муҳрлари урилган. Ҳар бир саҳифага 15 қатордан матн жойлаштирилган. Форсий матн қора, туркий матн қизил сиёҳда настиълик хатида битилган. Қўлёзманинг ҳажми 201 варақдан иборат. Қўлёзма таркибидаги биринчи – исмлар қисми котиб Ҳибатуллоҳ ас-Саройи қўли билан Эски Сарой шаҳрида 10 муҳаррам 741 ҳижрий йил (милодий 1340 йил 6 июль куни) ёзилган. Асарнинг иккинчи – феъллар қисми ҳам айнан шу котиб томонидан 740 ҳижрий йил шаввол ойининг бошларида (милодий 1340 йил апрель) кўчирилган. Ҳарфлар қисмининг китобат тарихи ҳам қўлёзма сўнгида кўрсатилган. У 26 муҳаррам 741 ҳижрий, яъни 1340 йил 12 июлда ёзилган. Қўлёзма таркибидаги асар қисмларининг кўчирилиш тарихи феъллар қисмининг дастлаб кўчирилганлигини, сўнгра исмлар ҳамда ҳарфлар қисмлари ёзилганлигини кўрсатади. Асар таркибига арабий, форсий, туркий сўзлик матни киритилган.

Миллат кутубхонаси фондидаги 2009 сақланиш рақамли қўлёзма 749 ҳижрий, 1348 милодий йили Хоразмга қарашли Сирдарё хавзасидаги Жанд шаҳрида Мавлоно Ҳисомуддин ал-Жандий томонидан кўчирилган. Арабий, форсий, туркий сўзлик матнлари киритилган бу қўлёзма келгусида албатта махсус тадқиқот объекти бўлмоғи лозим.

Ҳадича Турхон нусхаси номи билан машҳур навбатдаги қўлёзма Истамбулдаги Янги Жомий кутубхонасида 322 сақланиш рақами остида рўйхатга олинган. Бу «Муқаддамату-л-адаб» нинг ўзига хос китобат усулида ёзилган, муҳим илмий аҳамиятга эга, ноёб қўлёзмаларидан бири бўлиб ҳисобланади. Ундаги арабий сўзлик форсий ҳамда туркий муодиллар матни билан таъминланган. Қўлёзма муқаддима билан бошланади, сўнгра исмлар қисми киритилган. Исмлар қисмидаги ҳар бир сўз мақоласи алоҳида ажратиб кўрсатилган. Форсий, туркий муодиллар сатр остида жойлаштирилган бўлиб, уларнинг аксариятига ҳаракатлар қўйилган. Қўлёзма матнида «Муқаддамату-л-адаб» нинг «А» нусхаси матнида қўлланилган шартли қисқартмалар системаси ишлатилган. «А» нусхада шартли қисқартмалар ҳар иккала сўзлик учун алоҳида такрорланган бўлса, Ҳадича Турхон нусхасида форсий, туркий сўзлик учун битта шартли қисқартма қўлланилган. Исмлар қисми қуйидаги колофон билан тугаган.

تم القسم الاول من مقدمة الأدب بحمد الله تعالى وهو قسم
الأسماء ويثله القسم الثانى وهو قسم الأفعال

«Аллоҳга ҳамдлар бўлсин, «Муқаддамату-л-адаб» нинг исмларга бағишланган биринчи қисми тугади, кейинги иккинчи қисми феъллар қисмидир».

Феъллар, ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлар бисмилло билан бошланиб, махсус хотима билан тугайди. Улардаги грамматик матн тўлиқ ҳаракатлар билан таъминланган. Қўлёзма колофонидаги маълумотга кўра, мазкур нусха котиб Абдулвоҳид бин Абдулмажид Сивасий томонидан Мисрда 769 ҳижрий йили рабиу-л-охир ойида, милодий 1367 йилнинг ноябрь-декабрь ойларида марҳум Амир Сирғатмиш (?) га мансуб Тулу жомеъи ёнидаги Ҳанафия мадрасасида битилган.

Қўлёзманинг кўпгина саҳифаларига Турхон Волида номи кўрсатилган муҳр урилган. Сарлавҳалар қизил сиёҳ билан кўчирилган. Матн ҳар саҳифага 11 қатордан жойлаштирилган. Қўлёзманинг боши, ўртаси, охиридаги варақларига китоб соҳибининг тухумсимон муҳри урилган.

Истамбулдаги Тўпқопи саройи қўлёзмалар фонди таркибига кирган Аҳмад III кутубхонасидаги XIII–XIV асрларда кўчирилган 2243 рақамли қўлёзма, мазкур кутубхонадаги Шамс Хивакий томонидан ёзилган 2470 сақланиш рақамли XIV аср нусхаси, шунингдек, 2741 рақамли арабча-форсча-туркий сўзлик киритилган қўлёзма, буларнинг барчаси «Муқаддамату-л-адаб» матнини илмий таҳлил қилиш учун муҳим манба бўлиб хизмат қилади. Бу қўлёзмалар ёзув хусусияти, китобат услубига кўра Ўрта Осиё ҳудудидаги минтақаларда кўчирилган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг яна бир муҳим қўлёзмаси Сулаймония кутубхонасида сақланувчи 648 рақамли Ҳожи Башир Оға нусхаси саналади.

У муқаддима билан бошланган. Арабий матн остида муқаддиманинг форсий таржимаси ҳам берилган. Қўлёзманинг дастлабки саҳифаларига турли шаклдаги муҳрлар урилган. Улар орасида Ҳожи Башир Оғанинг шахсий ва вақфига тегишли муҳрлари ҳам бор. Асосий матндан олдинги варақларда бошқа асарлардан бўлақлар келтирилган ва мазкур қўлёзма Ҳожи Башир Оға қўлига ўтганлиги ҳақида ёзув ҳам битилган.

Исмлар қисми матни муқаддимага уланиб кетган. Унда Ҳадича Турхон қўлёзмаси матнидаги каби шартли қисқартмалар берилган. Исмлар қисми мукамал колофон билан тугатилган. Қўлёзмадаги феъллар қисми тўлиқ берилган. Унинг колофонида асар Аҳмад бин

Муҳаммад Шамсу-л-Хивакий Кубравий томонидан 8-сафар 797 ҳижрий йил (милодий 2-декабрь 1394 йили) Мисрда ёзилганлиги кўрсатилган. Колофон ёнида эса бу қўлёзма асарнинг Хоразм олимлари томонидан кўриб чиқилган нусхалар билан Мисрда 797 йил 9 рабиу-л-аввал (милодий 1395 йил 3 январь) куни қиёсланганлиги ҳақида ёзув бор. Қўлёзманинг ҳар бир саҳифасига 13 қатордан матн жойлаштирилган.

Феъллар қисми тугагандан сўнг асарнинг муқаддимаси қайтадан кўчирилган. Сўнгра исмлар қисмининг матни тўлиқ қайта келтирилган. Унинг таркибига туркий сўзлик ҳам киритилган. Исмлар қисмининг хошиясига кўплаб тўлдиришлар, грамматик қоидалар, ҳадислардан намуналар, шеърӣ парчалар ёзилган. Қўлёзманинг бу қисми ҳам анчагина қадимӣ бўлиб, матн сўнггида унинг ҳижрий 749 (милодий 1348) йил кўчирилганлиги кўрсатилган. Саҳифага 8 қатордан матн киритилган. Ёзув услуби, китобат хусусиятларига кўра, бу қисм олдинги қисмга нисбатан илгарироқ кўчирилган.

Демак, «Муқаддамату-л-адаб»нинг Ҳожи Башир Оға қўлёзмаси таркибига икки нодир нусхаси киритилган. Унинг таркибидаги қадимӣ туркий сўзлик муҳим илмӣ аҳамиятга эга.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг аниқ тарихи кўрсатилган, арабий-форсий-туркий сўзлик матни киритилган нодир қўлёзмаларидан яна бири Отиф Афанди нусхаси ҳисобланади. 2768 сақланиш рақамли бу қўлёзма 799 ҳижрий, 1379 милодий йили китобат этилган. Қўлёзманинг қотиби Шайх Даққоқ исми билан танилган Муса бин Мурсил бўлиб, ушбу асар таркибидаги туркий сўзлик муҳим аҳамиятга эга.

Асарнинг диққатга лойиқ қўлёзмаларидан яна бири сифатида Маниса кутубхонасидаги 2850 сақланиш рақамли нусхани келтириш мумкин. Бу қўлёзма Ҳибатуллоҳ бин Қосим бин Аҳмад бин Масъуд бин Ҳисомуддин ас-Саройи томонидан Амир Мурод бин Амир Шохин бин Амир Иззуддин саройидаги кутубхона учун махсус кўчирилган сарой нусхаси ҳисобланади.

Қўлёзманинг бошланиш қисмидан бир неча варақ тушиб қолган. Асар муқаддиманинг *خطباتهم و مترسليهم و شعرائهم* – хутаба: ихим ва мутарсили: хим ва шуъара: ихим сўзлари билан бошланган. Исмлар қисми тўлиқ кўчирилган. Феъллар қисми бисмилло билан бошланган, матни тўлиқ. Қўлёзманинг бошланиши ҳамда охиригӣ варағига Маниса кутубхонасининг

юмалоқ муҳри урилган. Муқаддимадаги ёзувга кўра, мазкур қўлёзма Алабий Али Афандининг вақфига кирган – وقف مرحوم علمى على افندى. Қўлёзма хошияларига кўплаб тўлдиришлар, грамматик изоҳлар киритилган. Арабий сўзлик матни йирик насх хатида, форсий сўзлик матни эса сатрлар оралиғига наставлиқ хатида ёзилган. Ҳар бир саҳифага 9 қатордан матн жойлаштирилган. Қўлёзманинг жами ҳажми 270 варақдан иборат. Асарнинг мазкур нусхаси 800 ҳижрий йилнинг 25-рамазону-л-муборак, сешанба (милодий 1398 йил 12 июнь) куни ёзиб тугатилган.

«Муқаддамату-л-адаб» нинг арабча-хоразмӣча нусхаси Кўния нусхаси номи билан илмӣ истифодага кирган. Бу қўлёзма Юсуф Оға кутубхонасида дастлаб 1755, сўнгра 6919, ҳозирги кунда 5010 инвентар рақами остида сақланмоқда. Қўлёзманинг бошланиш қисми нуқсонли бўлиб, у исмлар қисмининг қариндош-уруғчиликка бағишланган бобидаги *عم* – аммун – «амаки» сўзи билан бошланган.

Асарнинг исмлар қисми анъанавӣ хотима билан тугаган. Исмлар қисмининг умумӣ ҳажми 31 варақни ташкил этади. Феъллар қисмининг матни тўлиқ сақланган. Исмлар ва феъллар қисмларида ҳар бир саҳифага 8 қатордан матн жойлаштирилган. Арабий сўз мақолаларининг араб ёзувидаги хоразмӣ муодили сатрлар орасига ёзилган. Мазкур қисмларнинг хотимасида уларнинг китобат тарихи кўрсатилган эмас. Қўлёзmani илмӣ ўрганиш, китобат хусусиятларини таҳлил этиш уни XII асрга оид деб ҳисоблашга асос бўла олади. Бундан ташқари, асарнинг арабий матни XII–XIII аср қўлёзмалари хатига ўхшаш йирик сулс-насх ёзув услубида ёзилган. Бу далил ҳам қўлёзманинг қадимӣлигига ишора қилади.

Қўлёзма таркибига асарнинг учинчи – ҳарфлар, тўртинчи – исмларнинг турланиши, бешинчи – феълларнинг тусланиши қисмлари ҳам киритилган. Мазкур қисмлар дастлабки қисмлар ёзувига нисбатан кичикроқ, лекин қадимӣ ёзув услубида битилган. Сарлавҳалар йирик, сулс-насх хатида ажратиб кўрсатилган. Қўлёзма матни билан танишиш унинг ўта моҳир хаттот томонидан кўчирилганлигини кўрсатади. Қўлёзманинг охири ҳам нуқсонли. Нусхадан асардаги феълларнинг тусланишига бағишланган бешинчи қисм таркибига кирган ўтган, ҳозирги-келаси замон, буйруқ майлига бағишланган боблар, шунингдек, масдар, аниқ ва мажҳул даража сифатдошлари, сифат даражалари, макон ва замонни англатувчи исм-

лар қисмлари тушиб қолган. Қўлёзма ҳамзали феъллар фасли билан тугаган.

Закий Валидий Тўғон илк бор 1927 йили мазкур қўлёзма матни билан танишган ва 1948 йили уни тадқиқ эта бошлаган. У 1951 йили Истамбулда «Хоразмча таржимали «Муқаддамату-л-адаб» китобини нашр этади. Китоб таркибига «Кўния» қўлёзмасининг факсимиль наشري ва у ҳақидаги қисқача мақола киритилган. Олим факсимиль нусханинг хошиясида Ветштейн нашр этган «Замахшарийнинг арабча-форсча луғати» асарининг саҳифаларини «Ғ» ҳарфи, Исҳоқ Ҳожа Аҳмад Афандининг «Акса ал-араб фи таржимати Муқаддимат ал-адаб» асари саҳифаларини «Т» ҳарфи билан кўрсатган⁶.

Анқарадаги Турк тил қуруми кутубхонасида ҳам «Муқаддамату-л-адаб» нинг бир неча нодир қўлёзмалари сақланмоқда. Бу қўлёзмаларнинг топилиши асарнинг нусхалари ҳақидаги маълумотларни янада бойитади. Улардан биринчиси арабча, форсча, туркий сўзлик матнлари киритилган А 187 сақланиш рақамли қўлёзмадан исмлар қисми тушиб қолган. Асар матни феъллар қисми билан бошланган. Аксарият сўз мақолаларининг арабий асли остига туркий муодили киритилган, форсий сўзлик матни эса тўлиқ акс эттирилмаган. Қўлёзма матни муҳим илмий аҳамиятга эга, чунки арабий сўзлик матни билан бир қаторда туркий сўзлик матни ҳам ўқишни осонлаштириш мақсадида ҳаракатлар билан таъминланган. Матн ҳар бир саҳифага 11 қатордан жойлаштирилган бўлиб, форсий, туркий муодиллар бир текис ёзилган. Қўлёзма хошияларида турли тўлдиришлар, китоб соҳиби муҳрларининг изи бор. Феъллар қисми қисқа хотима билан тугаган. Ундаги маълумотга кўра, мазкур қўлёзма 873 ҳижрий йил, ўн иккинчи зу-л-қаъда, якшанба куни пешинда, милодий 1469 йил 24 май куни Константинопол шаҳридаги Аё София мадрасида кўчириб тугатилган. Қўлёзма таркибига «Муқаддамату-л-адаб» нинг ҳарфлар, исмларнинг турланиши, феълларнинг тусланишига бағишланган қисмлари ҳам киритилган. Уларнинг ҳар бири бисмилло билан бошланиб, анъанавий тамма билан якунланган. Қўлёзма сўнгида котиб ҳамда китобат тарихига оид маълумотлар келтирилган. Котиб – Абдулкарим Мунталавий Эр Ҳасан Базъалий Таквий.

Турк тил қуруми хазинасидаги кейинги қўлёзма А 502 рақами остида сақланади.

⁶ Horezmce Tercumeli Muqaddimat al-adab. Yayinlayan Zeri Velidi Togan – Istanbul: 1951.

Қўлёзма таркибига исмлар ҳамда феъллар қисмлари киритилган. Исмлар қисмининг дастлабки 4 варағи йўқолган, у кейинчалик ўзга котиб қўли билан тўлдирилган. Ҳар бир саҳифага ўн бир қатордан матн жойлаштирилган. Феъллар қисмининг матни тўлиқ бўлиб, охириги саҳифадаги матн бошқа котиб томонидан ёзилган. Мазкур қўлёзмага арабий, туркий сўзлик киритилган, лекин феъллар қисмининг бошланиш қисмидаги эллик варақ матнга кейинчалик сўзларнинг форсий муодиллари билан қўшилган ва асосан хошияга жойлаштирилган. Форсий сўзлик хати туркий сўзлик хатидан фарқ қилади. Ўзгича бўлиб жихати шундаки, мазкур қўлёзма таркибидаги туркий сўзлик Тошкент нусхалари таркибидаги туркий сўзлик қатламига айнан ўхшайди. Шу жихатдан ҳам қўлёзма матнини илмий ўрганиш муҳим аҳамият касб этади.

Шунингдек, мазкур кутубхона фондида «Муқаддамату-л-адаб»нинг туркча сўзлик киритилган бир неча нодир қўлёзмалари ҳам сақланмоқда.

Туркия қўлёзма фондларида «Муқаддамату-л-адаб» нинг яна кўплаб ноёб қўлёзмалари мавжуд. Уларнинг аксарияти Сулаймония кутубхонасига жамланган. Лекин турли шахсий қўлёзма хазиналарида ҳам ҳозирги кунда сақланаётган нусхалар бор. Улар жумласига 736 ҳижрий, 1336 милодий йили кўчирилган 674 сақланиш рақамли Лала Исмоил кутубхонаси қўлёзмасини, Бурсадаги Харажжи ўғли кутубхонасидаги 1444 рақамли нусхани, Измир, Фотих, Серез, Аё София қўлёзма фондларидаги ўндан ортиқ ноёб қўлёзмаларни киритиш мумкин.

Умуман, «Муқаддамату-л-адаб»нинг Туркия қўлёзма фондларида сақланаётган нусхаларининг барчаси бир-биридан муҳим, нодир манбалар ҳисобланади. Шуни таъкидлаш лозимки, мазкур қўлёзмаларнинг туркий сўзлик киритилган қадимий нусхаларининг аксарияти ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида китобат этилган. Бу эса ушбу қўлёзмаларнинг маданиятимиз, фанимиз тарихи, маънавий меросимиз сарчашмаларини аниқлаш, уларни тадқиқ этиш учун муҳим манба бўлиб хизмат этаётганини кўрсатади. Асарнинг Туркия қўлёзмалари орасида асосан икки тилли арабча-форсча, арабча-туркийча, арабча-туркча, арабча-хоразмийча, уч тилли арабча-форсча-туркийча сўзлик киритилган нусхалари учрайди. «Муқаддамату-л-адаб» нинг Туркия қўлёзмаларини тадқиқ этиш асарни ўрганишда янги бир илмий саҳифани очади.